

Onomaziologické přístupy ke slovtvorbě

Petr Kos (České Budějovice) – Jana Kozubíková Šandová
(České Budějovice)

ONOMASIOLOGICAL APPROACHES TO WORD-FORMATION

The paper aims to offer a description of major onomasiological theories of word-formation. It mainly focuses on the purely synchronic approaches of Dokulil (1962) and Štekauer (1998). A comparative analysis shows that although these approaches are perceived as part of the same onomasiological tradition, they differ in a number of major aspects and should thus be seen as fully autonomous theories. In order to provide a full account of the major onomasiological approaches to word-formation, the paper also describes the most important aspects of those that are on the borderline between word-formation, diachronic onomasiology, and lexicology, those by Blank (1997) and Koch (2001). In the conclusion of the paper, we suggest possible directions which further research in onomasiology may take.

KEYWORDS

onomasiology, word-formation, naming unit, onomasiological model

KLÍČOVÁ SLOVA

onomaziologie, slovtvorba, pojmenování, onomaziologický model

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366591.2020.1.1>

1. ÚVOD

Onomaziologie je tradičně chápána v kontrastu se semaziologií. Zatímco semaziologie vychází z formy slov a zkoumá významy, které se na dané slovo vážou, onomaziologie vychází z pojmu a zabývá se tím, jakými výrazy se dá daný pojem vyjádřit.

V rámci onomaziologie se rozlišují dva základní přístupy, synchronní a diachronní. Středem zájmu synchronní onomaziologie je jednak popis vzniku nových pojmenování (dynamické pojetí slovtvorby) a také vliv, jaký má na vznik nových pojmenování jazykový systém (lexikon). Toto chápání onomaziologie má počátky v teorii tvoření slov Miloše Dokulila (1962) vypracované pro češtinu, na jehož model navázali svými pojetími především slovenští lingvisté Ján Horecký (1983, 1989) pro slovenštinu a Pavol Štekauer (1998) pro angličtinu.

Asi nejzásadnějším současným představitelem čistě diachronního pojetí onomaziologie je Dirk Geeraerts. Ve svých onomaziologických pracích se zabývá zejména diachronní variací a lexikální změnou (srov. Geeraerts, 2002), např. změnou pojetí konceptů v čase. Autoři, kteří stojí na pomezí mezi diachronní onomaziologií a slovtvorbou jsou Andreas Blank (1997, 2001) a Peter Koch (2001). Zabývají se otázkou, jakými způsoby jsou přiřazovány formy k pojmům, a slovtvorba je v jejich pojetí jen

jedním z nástrojů jazyka (vedle výpůjček, strukturních výpůjček /kalků/, diachronní konceptuální změny apod.) pro vznik nových slov.

Cílem článku je představit čtyři hlavní onomaziologické teorie zaměřené na slovo- tvorbu. Jádrem příspěvku, kapitola 2, tvoří srovnání dvou významných synchron- ních onomaziologických modelů, Dokulilova (1962) a Štekauerova (1998). Po stručném popisu obou přístupů se podrobněji zaměříme na oblasti, ve kterých se oba autoři ve svých přístupech rozcházejí. Zde ukážeme, že ačkoliv jsou vnímány jako součást jedné onomaziologicko-slovo- tvorné tradice (srov. Fernández-Domínguez, 2019), jedná se o teorie do velké míry autonomní.

Aby byl obraz o základních přístupech ke slovo- tvorbě z onomaziologického hlediska úplný, v kapitole 3 popíšeme hlavní principy pojetí Andrease Blanka a Petera Kocho.

V závěru článku nastíníme další možné směry, kterými se může bádání v onoma- ziologickém přístupu ke slovo- tvorbě ubírat.

2. PŘÍSTUPY DOKULILA A ŠTEKAUERA

Nejenže se teorie Miloše Dokulila a Pavla Štekauera ve svém pojetí liší, ale také do velké míry představují onomaziologické přístupy pro jiné „světy“, což je dáno dobou vzniku i jazyky, kterými jsou jejich monografie psány (Dokulil, 1962; Štekauer, 1998) a na které jsou teorie aplikovány (čeština, respektive angličtina). Dokulila tak znají především bohemisté a slavisté ve střední a východní Evropě, zatímco Štekauer je hlavním představitelem onomaziologického pojetí slovo- tvorby pro morfology, kromě domácího Slovenska, v západní Evropě a USA.

2.1 DOKULILŮV MODEL

Východiskem pro akt vytvoření nového slova je mimojazyková skutečnost, tedy kon- krétní věc nebo abstraktní pojem, který je třeba pojmenovat. V Dokulilově pojetí však tato mimojazyková skutečnost není pojmenována přímo, ale pojmenováváme až její pojmové zvládnutí v mysli neboli její odraz ve vědomí mluvčího. Strukturaci obsahu vědomí vzhledem k jeho vyjádření v daném jazyce nazývá Dokulil onomaziologic- kými kategoriemi, což jsou „základní pojmové struktury tvořící v daném jazyce zá- klad pojmenování“ (Dokulil, 1962, s. 29).

Podle toho, jestli při pojmenování dochází ke změně výchozího obsahu, nebo se k obsahu daného pojmu jen přidává doplňující modifikační příznak, či je obsah pojmu pojat v rámci jiné pojmové kategorie, rozlišuje Dokulil tři základní onomaziologické kategorie: kategorii mutační, modifikační a transpoziční.

Ke změně výchozího výrazu dochází v mutačním typu onomaziologických kate- gorií. Základní charakteristikou tohoto typu je vztah mezi onomaziologickou bází a onomaziologickým příznakem, což jsou základní složky onomaziologické struktury.

Pojmenováváný jev je tak nejprve zařazen do určité pojmové třídy, onomaziolo- gické báze, a může mít různý stupeň obecnosti: může to být nejbližší pojmový rod, nebo obecnější pojmová kategorie (např. u živočichů to může být základní kategorie ryba, živá bytost až po nejobecnější pojmovou kategorii, substanci).

Druhou základní složkou onomaziologické struktury je onomaziologický příznak, který se dá charakterizovat jako rys odlišující pojmenovaný jev od dalších prvků dané pojmové třídy. Tento jev tak můžeme pojmenovat podle jeho vlastnosti, děje, vztahu k jinému jevu apod. Na rozdíl od onomaziologické báze, která je vždy jednoduchá, může být onomaziologický příznak jednoduchý, nebo složený. Jednoduchým příznakem je zejména statická (na čase nezávislá) vlastnost vyjádřená adjektivem (např. barva). Jako jednoduchý příznak chápe Dokulil i ty případy, kdy základem pojmenování je děj, u něhož se však další intence neuplatňují, např. u *učitele* tak není podstatné, co a koho učí.

Složený onomaziologický příznak má dvě složky, složku určující a složku určovanou. Je-li vztah k bázi určen dějem, vyjadřuje složka určovaná samotný děj a složka určující je pak rozvinutím příznaku děje (např. ve slově *knihvazač* — člověk vázající knihy — vyjadřuje sufix *-ač* onomaziologickou bázi, slovtvorný základ *vaz* odvozený od slovesa *vázat* vyjadřuje složku určovanou (děj) a slovtvorný základ *knih* odvozený od substantiva *knih* vyjadřuje složku určující, která rozvíjí příznak děje). Složka určující však může také vyjadřovat nedějový vztah k substanti, a tudíž složka určovaná zůstává nevyjádřitelná (např. ve slově *hadice* — věc podobná hadu — vyjadřuje sufix *-ice* onomaziologickou bázi a substantivní slovtvorný základ *had* složku určující).

V češtině však není časté, aby byly v pojmenování vyjádřeny všechny tři složky onomaziologické struktury. Tato pojmenování bývají těžkopádná, a tak je často explicitně vyjádřená jen jedna složka onomaziologického příznaku, kdy je volba mezi explicitním vyjádřením složky určované nebo určující „do značné míry předurčena tím, na které složce struktury příznaku leží vlastní váha, zda na určované nebo určující“ (Dokulil, 1962, s. 33).

Jak již bylo zmíněno, podstatou mutačních onomaziologických kategorií je vztah onomaziologické báze k příznaku. Podle toho, do jaké pojmové kategorie tyto prvky onomaziologické struktury patří, rozlišujeme jednotlivé onomaziologické kategorie. Soustředíme-li se na tvoreni substantiv, je onomaziologickou bází vždy substance (nebo specifitější kategorie vyjadřující substancii), která může být v rámci pojmenovacího aktu charakterizovaná vztahem k vlastnosti (onomaziologická kategorie nositele vlastnosti), k ději (onomaziologická kategorie dějového vztahu) nebo k jiné substantii (onomaziologická kategorie předmětného vztahu).

Dalším základním typem onomaziologických kategorií je typ modifikační. Nejedná se o pojmenování v nejužším smyslu, na rozdíl od kategorie mutační, při které teprve vytváříme pojmovou strukturu budoucího slova, nýbrž k již existujícímu pojmu „pouze“ přidáváme další modifikační znak. Podle typu modifikačního znaku tak u substantiv Dokulil rozlišuje onomaziologickou kategorii deminutivní (*strom* — *stromek*), kategorii augmentativnosti (*chlap* — *chlapisko*), přechýlení, u kterého se doplňuje znak určitého pohlaví (*učitel* — *učitelka*), mláďat (*pták* — *ptáče*), hromadnosti (*strom* — *stromoví*). Další modifikační kategorie jsou pak u adjektiv (míra intenzity, stupeň při srovnávání) a sloves (místní, směrová, časová apod.).

Posledním základním typem onomaziologických kategorií je typ transpoziční. V tomto typu se pojmová kategorie pojímá v rámci jiné pojmové kategorie. Pojmová třída tak není specifikována vztahem k příznaku, ale mění se jen slovní druh. Rovněž se tu nejedná o samotné pojmenování, ale o přehodnocení jevu již pojmenovaného,

kdy jev primárně závislý na substanci je abstrahován od jevů, na kterých závisí, a je vnímán jako samostatně existující jev. Dokulil zde především rozlišuje onomaziologické kategorie zpředmětnění vlastnosti (*rychlý — rychlost*), zpředmětnění děje (*hrát — hra, hraní*) a určení základního příznaku ve vlastnost, jejímž jazykovým vyjádřením je adjektivizace adverbia (*zítra — zítřejší*).

Onomaziologické kategorie tak „tvoří pojmový základ, půdorys, nad nímž jsou vybudovány kategorie slovtvorné, které jsou již kategoriemi jazykovými v plném slova smyslu“ (Dokulil, 1962, s. 49).

Dalším pomyslným krokem při vytváření nového slova jsou tak postupy, jakými je takto strukturovaný obsah vědomí realizován v jazykovém vyjádření. Nejprve dochází k vytčení rozlišovacího znaku v onomaziologické struktuře pojmu, tj. k určení, jaká část onomaziologického příznaku se uplatní v pojmenování, tedy jaká část bude vyjádřena výchozím odvozovacím základem (onomaziologickým východiskem). Odvozovacím základem může být úplné slovo, slovtvorný kmen i slovní tvar. Rovněž je pro budoucí pojmenování podstatné, jestli se onomaziologický příznak vyjádří pouze jedním nebo více plnovýznamovými slovy (případně jejich tvary). Je-li příznak vyjádřen jedním plnovýznamovým slovem, vytváří se slovo odvozené, je-li jich více, vytváří se slovo složené.

Po určení onomaziologické struktury, vytčení relevantního prvku pro pojmenování z onomaziologického příznaku a výběru výchozího slova, či jeho tvaru, dochází k zařazení tohoto odvozovacího základu do slovtvorného typu. Slovtvorný typ „je výsledkem abstrakce konkrétních slovtvorně sourodých slov s konkrétním lexikálním významem“ (Dokulil, 1962, s. 70). Je tak zobecněním sémantiky této řady slov a vzájemného vztahu jejich složek, tj. jejich slovtvorného významu, který je v souladu s lexikálně gramatickou kategorií slovtvorného základu a konkrétním formantem, např. sufixem (např. z řady *lovec, běžec, plavec, letec* atd. se abstrahuje slovtvorný typ substantiv vyjadřujících činitelský vztah ke slovesu vytvořených slovtvorným formantem *-ec*). Dokulil však poukazuje na to, že tato abstrakce může probíhat i na jiných rovinách, které jsou specifitější nebo obecnější než slovtvorný typ. Příkladem pro specifitější rovinu abstrakce by mohly být názvy poplatků na *-né*, u kterých vstupuje do popředí sémantický aspekt a upozaděna je lexikálně gramatická kategorie slovtvorného základu (názvy pro poplatky tak mohou vznikat od substantiv, např. *vodné*, i sloves, např. *cestovné*). Abstrakcí na obecnější rovině je slovtvorná kategorie, jako např. kategorie činitelských jmen nebo kategorie názvů nositelů vlastností odvozených od přídavných jmen.

Shrneme-li proces tvoření nových slov v Dokulilově pojetí, tak je nejprve mimojazyková skutečnost pojmově zpracována v mysli mluvčího, tento obsah vědomí je strukturován v rámci onomaziologické kategorie a dochází k vytčení výchozího vyjádření, odvozovacího základu. Tento odvozovací základ je poté zasazen do slovtvorného typu, který je výsledkem abstrakce řady slovtvorně sourodých slov, jejich slovtvorného významu, který je v souladu se slovním druhem odvozovacího základu a slovtvorným formantem. Takto se nicméně ještě nevytváří nové slovo, avšak tvoření slova „jako nové lexikální jednotky se dovršuje teprve gramatickým zformováním tohoto slova jako představitele určitého slovního druhu, zařazujícím je uvnitř tohoto slovního druhu k určitému paradigmatu“ (Dokulil, 1962, s. 54).

2.2 ŠTEKAUERŮV MODEL

Štekauer ve své teorii vychází z Dokulilovy koncepce a přejímá zejména jeho pojetí onomaziologické struktury, v mnoha dalších bodech se však, podle vlastních slov, od Dokulilova přístupu odchytil (Štekauer, 2001, s. 1).

Jeho model předpokládá existenci samostatných modulů, konkrétně slovtvorného, lexikálního a syntaktického. Slovtvorba v tomto pojetí tak patří do samostatného slovtvorného modulu, ve kterém jsou explicitně rozlišeny jednotlivé roviny procesu pojmenování. Vně těchto modulů stojí mimojazyková skutečnost a jazykové společenství.

Geneze slova začíná potřebou mluvčího jako člena jazykového společenství pojmenovat mimojazykovou skutečnost, pokud pro ni nenašel výraz v lexikálním modulu.

Na první, pojmové rovině dochází k pojmové analýze mimojazykové skutečnosti. Tato rovina tak odráží komplexitu pojmenovávané skutečnosti formou logického spektra za využití logických predikátů (tzv. noemů) a pojmových kategorií, jako jsou SUBSTANCE, DĚJ (který se dále dělí na VLASTNÍ DĚJ, PROCES a STAV), VLASTNOST a PŮVODNÍ OKOLNOST. V původním pojetí je tato rovina součástí slovtvorného modulu (srov. Štekauer, 1998, s. 64), avšak v novější verzi (srov. Štekauer a kol., 2005, s. 8) již stojí mimo jednotlivé moduly, neboť „nejen že se neomezuje na konkrétní jazyk, ale je na jazyce nezávislá“ (Panocová, 2015, s. 20, překlad autoři).

Další, sémantická rovina je již součástí slovtvorného modulu. Jednotlivé logické predikáty z pojmové roviny jsou vyjádřeny pomocí sémů, které jsou chápány jako sémantické složky v teorii komponentové (složkové) analýzy. Na rozdíl od logických predikátů stojících mimo jazyk jsou sémy odrazem sémantických kategorií konkrétního jazyka.

Následuje onomaziologická rovina, na které se jeden ze sémů vybere jako onomaziologická báze a další jako onomaziologický příznak. Onomaziologický příznak se dále dělí na složku určující a určovanou. Logicko-sémantické vztahy mezi bází a příznakem jsou vyjádřeny onomaziologickým spojením a dohromady tyto tři složky tvoří onomaziologickou strukturu.

Na další, onomatologické¹ rovině se pak onomaziologické strukturu přiřazuje jazykový materiál na základě „principu přiřazení morfému k sému“ (Morpheme-to-Seme-Assignment Principle — tento termín nahradil starší termín Form-to-Meaning-Assignment Principle), kdy jednotlivé složky onomaziologické struktury (vybrané sémy) jsou jazykově vyjádřeny buď lexémy, nebo afixy, uloženými v lexikálním modulu.

Princip přiřazení morfému k sému funguje na syntagmatické i paradigmatické rovině. Z paradigmatického hlediska hledá v lexikálním modulu možné morfémy, které vyjadřují sémantické kategorie dané onomaziologické struktury. Ze syntagmatického hlediska odráží všechna omezení (sémantická i formální) uvalená na kombinovatelnost jednotlivých lexikálních a afixálních morfémů. Sémantický obsah každého prvku v onomaziologické strukturu tak může být vyjádřen různými morfémy (např. agens jako onomaziologická báze může být vyjádřena sufixy, jako jsou *-er* nebo

1 Pro lepší rozlišení obou pojmů: na onomaziologické rovině se vymezuje onomaziologická struktura, ke které se na onomatologické rovině přiřazují konkrétní morfémy.

-ist, či lexémem *man*) a „obecná produktivita slovtvorných pravidel (tj. onomaziologických typů), módní trendy a individuální priority určené věkem, pohlavím, vzděláním a jazykovým prostředím zužují konkrétní počet možností, ze kterých si mluvčí může vybrat“ (Štekauer, 2016, s. 57, překlad autoři).

Díky tomuto principu přiřazování morfémů k sémům upouští Štekauer od tradiční klasifikace slovtvorných procesů na kompozici, afixaci, zpětnou derivaci a míšení, a tvoření všech nových pojmenování tak klade na stejný základ.

Podle toho, které prvky onomaziologické struktury najdou uplatnění v novém pojmenování, rozlišuje Štekauer několik onomaziologických typů. Onomaziologický typ je určen vzájemným vztahem mezi onomaziologickou a onomatologickou rovinou. Počet těchto typů se liší u původní verze a verzí novějších: původní verze Štekauerova modelu rozlišovala pět onomaziologických typů (srov. Štekauer, 1998, s. 10–11) a zatím nejnovější verze, pokud je nám známo, jich rozlišuje osm (srov. Štekauer, 2016, s. 59–61). Pro ilustraci zde krátce popíšeme pět původních typů, jelikož nové rozčlenění se dá považovat za detailnější rozpracování typů původních.

U Onomaziologického typu I (dále jen OT) jsou vyjádřeny všechny tři složky onomaziologické struktury, OT II má nevyjádřenou určující složku a OT III nevyjadřuje složku určovanou. OT IV představuje jednoduchou strukturu, kdy se onomaziologický příznak nedá rozdělit na složku určující a určovanou. OT V je typem onomaziologické rekatégorizace, tj. konverze, změny slovního druhu bez doprovodné změny formy.

Poslední rovinou onomaziologického modelu je rovina fonologická, na které probíhají případné fonologické změny (např. určení pozice přízvuku u kompozit).

Nově vytvořené pojmenování přechází do lexikálního modulu, kde je mu dána tvaroslovná charakteristika.

2.3 SROVNÁNÍ PŘÍSTUPŮ DOKULILA A ŠTEKAUERA

Ačkoliv mají přístupy obou autorů stejný cíl, popsat z onomaziologického hlediska vznik nových pojmenování, v jednotlivých aspektech se do velké míry liší. Cílem této kapitoly je tak jednotlivá hlediska porovnat a poukázat na odlišnosti v přístupech.

2.3.1 VÝCHODISKA

Dokulil vydal svou monografii *Tvoření slov v češtině* v roce 1962 a Štekauerova publikace *An Onomasiological Theory of English Word-Formation* vyšla v roce 1998, tedy s odstupem 36 let. Štekauerova teorie tak reaguje na podněty v lingvistice, které v době vzniku Dokulilovy teorie ještě nebyly známy či teprve vznikaly.

Dokulilova teorie je ukotvena ve funkčně strukturním pojetí Pražské školy. Jde mu tak o „pracování metody synchronního popisu slovtvorného systému, popisu, jehož cílem je odhalit vzájemné vztahy a souvislosti jednotlivých složek a prvků tohoto systému v současném jazyce“ (Jedlička, 1962, s. 299). Oproti v té době tradičnímu, genetickému pojetí slovtvorby, je nově kladen důraz na jazyk jako systém a na odhalování systémové povahy jazykových jevů. Nejde mu tak pouze o samotné tvoření, ale také o utvářenost slov, genetické hledisko dává do souladu s hlediskem struktury systému a ukazuje, jak jsou obě pojetí pevně provázána.

Štekauerova teorie vyšla v době, kdy už lingvistické bádání, mimo jiné, ovlivňovaly dva odlišné směry — generativní gramatika a kognitivní lingvistika. Ačkoliv vychází z Dokulilovy teorie, především z jeho pojetí onomaziologické struktury, a z Horeckého, od kterého přejímá členění procesu pojmenování na jednotlivé roviny (srov. Štekauer, 2001, s. 9), vidí Štekauer svoji teorii jako reakci na převládající formalismus generativní morfologie, která až na výjimky (např. Lexeme-Morpheme Base Morphology, viz Beard, 1995) pomíjí sémantickou stránku slovtvorby. Do popředí tak Štekauer staví pojmenovovací potřeby jazykového společenství a nabízí pojetí, ve kterém se od konceptualizace mimojazykové skutečnosti a sémantické analýzy pojmu přechází k formě, což znamená, že význam je východiskem pro formu a není jen jakousi nálepkou formě dodanou (srov. Štekauer, 1998, s. 2). Zároveň tak eliminuje problém přegenerování (overgeneration) v generativní gramatice. Na druhou stranu Štekauer z generativní gramatiky přejímá některé základní principy, jako jsou např. modulární pojetí slovtvorného modelu či důraz na roli slovtvorných pravidel (rule-based approach) při vzniku nových pojmenování, principy, o kterých se ještě zmíníme níže.

Štekauer svým důrazem na pojmové východisko svého modelu a na sémantickou složku jazykového znaku řadí svou teorii mezi kognitivní přístupy (srov. Štekauer, 2005, s. 211), avšak od ostatních kognitivně zaměřených teorií se jeho přístup liší.²

Když srovnáme přístupy obou autorů, tak se kromě rozdílů v zasazení do různých lingvistických směrů odlišuje zejména v tom, že na rozdíl od Dokulila, který se zabývá jak samotnou procesuální stránkou slovtvorby, tak utvářeností slov a jejími důsledky pro jejich fungování v jazykovém systému (Dokulil, 1986, s. 194), se Štekauer výhradně zaměřuje na onu první stránku, na dynamický aspekt tvoření nových pojmenování: „Slovtvorba studuje proces tvoření nových pojmenování v souladu s pojmenovovacími potřebami jazykového společenství“ (Štekauer, 1998, s. 8, překlad autoři).

2.3.2 POZICE SLOVTVORBY V SYSTÉMU JAZYKA

Pojetí obou autorů se liší také v tom, jakou pozici zaujímá slovtvorba v systému jazyka.

Dokulil se zabývá vztahem slovtvorby především k morfologické a syntaktické rovině jazyka a k lexikologii. V jeho pojetí je slovtvorba těsně spjata s lexikologií, a to jak z hlediska funkce slovtvorby jako dynamického prostředku vytváření nových pojmenování, tak z hlediska utvářenosti slov neboli vlivu nových pojmenování na formu slovtvorných modelů v mentálním lexikonu mluvčích. Slovtvorba tak doplňuje lexikon o nová pojmenování a zároveň upevňuje sémantiku jeho popisné složky v povědomí mluvčích (Dokulil, 1986, s. 195).

Slovtvorba využívá morfologických prostředků, čímž je daný její vztah k morfologii. Na jednu stranu se dá vnímat jako ekvivalent derivační morfologie, na druhou stranu je v bezprostředním vztahu k morfologii flektivní. Tento vztah vychází ze souvislosti slovtvorných afixů s určitými morfologickými vlastnostmi motivovaných

2 Pro srovnání Štekauerova přístupu s Kognitivní gramatikou R. Langackera viz Štekauer (2001, s. 16–18)

OPEN ACCESS

slov, z využívání flektivních koncovek jako formantu, zvláště u konverze, a z možnosti slova přijímat určité sufixy podle morfologických vlastností slovtvorného základu.

Do velké míry má slovtvorba i úzký vztah k syntaxi. Buď tím, že východiskem pro derivaci může být syntaktické spojení slov (*pod bradou — podbradek*), nebo tím, že derivace v rámci transpoziční kategorie, změna slovního druhu beze změny lexikálního významu, je potřebami syntaxe motivována.

Štekauer pozici slovtvorby v rámci systému jazyka pojímá jako samostatný modul, který je v přímém či nepřímém vztahu s ostatními moduly, lexikálním, respektive syntaktickým, a v přímém vztahu k mimojazykové skutečnosti a jazykovému společenství. Přímý vztah k mimojazykové skutečnosti a jazykovému společenství vychází ze schopnosti slovtvorného modulu reagovat na potřeby mluvčích vytvořit nový lexém pro pojmenovanou skutečnost. Slovtvorný modul je také ve vzájemném přímém vztahu s lexikálním modulem, ze kterého čerpá slovtvorný materiál, existující lexémy a afixy, pro tvoření nových pojmenování, a zároveň nově vytvořená pojmenování v lexikálním modulu ukládá.

Vztah slovtvorného modulu k syntaktickému je však pouze nepřímý. Tyto moduly jsou ve vztahu pouze zprostředkovaně přes lexikální modul. Syntaktický modul využívá již hotové lexémy, s danými morfosyntaktickými charakteristikami, uložené v lexikálním modulu pro tvorbu větných struktur, ale nijak se na tvorbě nových pojmenování nepodílí.

Vztah slovtvorby k flektivní morfologii je pouze jednosměrný. Flexe je součástí lexikálního modulu, ve kterém se k novým pojmenováním dodaným ze slovtvorného modulu přiřazují morfosyntaktické rysy podle existujících paradigmat, ale flektivní morfologie se rovněž na tvorbě nových pojmenování nijak nepodílí.

Rozdíly v chápání pozice slovtvorby v systému jazyka se tak projevují zejména ve třech oblastech. První oblast je vztah k lexikologii, kde Dokulil zdůrazňuje vliv utvářenosti slov, abstrahované ze slovní zásoby, na vznik nových pojmenování, zatímco Štekauer pojímá lexikální modul ve vztahu k modulu slovtvornému pouze jako zdroj lexémů a afixů. Slovtvorná pravidla, kterými se řídí vznik nových pojmenování, jsou součástí slovtvorného modulu, a nejsou tak abstrahována z lexikonu (viz níže). Druhý zásadní rozdíl je ve vnímání vztahu slovtvorby k syntaxi. Dokulil tento vztah vnímá jako velice těsný, ve kterém syntax může poskytnout víceslovný výchozí výraz pro pojmenování, slovtvorný základ, a zároveň slovtvorba pomáhá potřebám větné skladby transpozicí slovních druhů. Štekauer řeší otázku vztahu slovtvorby a syntaxe z jiné perspektivy, a to z pohledu vztahu syntaktických a slovtvorných struktur. Přímý vztah mezi slovtvorbou a syntaxí odmítá s tím, že syntaktická spojení nemohou tvořit základ pro slovtvorbu: „motivované slovo se dá pojímat jako druh kondenzace příslušné syntaktické konstrukce pouze na úrovni obsahu [...] specifické syntaktické aspekty syntaktické konstrukce se neodrážejí ve struktuře odvozeného slova nebo kompozita“ (Štekauer, 1998, s. 38, překlad autoři).³ Třetím rozdílem je vztah slovtvorby k flektivní morfologii. Na rozdíl od Štekauera připouští Dokulil podíl flexe na vzniku nových pojmenování, avšak tento rozdíl v po-

3 Pro detailnější popis Štekauerových argumentů viz Štekauer (1998, s. 33–45).

jetí může vycházet ze strukturálních rozdílů jazyků, na kterých jsou jednotlivé teorie vypracovány, analytické angličtiny a syntetické češtiny.

2.3.3 ČETNOST VYUŽITÍ SLOVOTVORNÝCH POSTUPŮ

Pojetí obou autorů se rovněž liší v otázce četnosti využití slovotvorných postupů mluvčími. Dokulil zastává názor, že tvoření skutečně nových slov je poměrně řídký jev a mnohem častější je znovuvytváření slov již existujících, tzv. reprodukce slov. Je to jev, kdy mluvčí nemá při výpovědi po ruce slovo hotové, znovuvytváří ho, a to podle příslušných produktivních slovotvorných postupů (Dokulil, 1986, s. 197). Z toho vyplývá, že využití slovotvorných postupů mluvčími je velice častý jev, i když ne nutně k vytváření slov nových, do té doby neexistujících, ale k znovuvytváření slov již existujících. Mluvčí v tomto pojetí nemusí nutně držet v paměti jakýsi seznam všech lexikálních jednotek již vytvořených, ale opětovně si je podle potřeby vytváří na základě rekonstrukce struktury ve svém jazykovém povědomí. Dokulil nezmiňuje žádné příklady, ale dá se předpokládat, že k reprodukci slov dochází v největší míře v modifikační a transpoziční kategorii. Povědomí mluvčích o slovotvorných typech je v těchto kategoriích natolik živé, jinými slovy neztrácí motivovanost, že např. pravá (nelexikalizovaná) deminutiva či transpoziční deverbální substantiva nemusí držet v paměti, ale *ad hoc* si je (znovu)vytvoří v dané komunikační situaci. Touto mírou motivovanosti se modifikační a transpoziční kategorie podobají flexi.

Ve Štekauerově modelu „každé nové pojmenování vytvořené pomocí slovotvorného pravidla přechází do lexikálního modulu“ (Štekauer, 2001, s. 6, překlad autoři), kde je uchováváno k využití syntaktickým modulem na tvorbu vět nebo slovotvorným modulem na tvorbu dalších na tomto lexému motivovaných pojmenování. V lexikálním modulu pak může docházet k následné lexikalizaci či dalším idiosynkratickým změnám (např. sémantickému posunu). V tomto pojetí tak k vytvoření pojmenování dochází poměrně zřídka, pouze v momentě, kdy vznikne potřeba pojmenovat nové předměty či koncepty, např. v současné době nové výrobky na spotřebitelském trhu. K přesunu ze slovotvorného do lexikálního modulu dochází i v případě tzv. okazionalizmů (*nonce-formations*), výrazů vytvořených jen pro momentální potřebu, s tím, že v rámci lexikálního modulu buď „čekají“ na další využití, nebo posléze zanikají. Dovedeno do důsledků by toto pojetí znamenalo extrémní zátěž spjatou s uchováním lexikálních jednotek v paměti mluvčích a k využití produktivních slovotvorných pravidel (ve Štekauerově pojetí) by docházelo velice zřídka.

2.3.4 VYMEZENÍ ROZSAHU SLOVOTVORBY

Přístupy obou autorů jsou v tomto aspektu velice podobné. Oba se soustřeďují na komplexní jednoslovná pojmenování vytvořená při aktu pojmenování. Dokulil navíc odlišuje jednoslovná (slovotvorně motivovaná) pojmenování od víceslovných či sdružených, u kterých je vztah mezi jednotlivými slovy vyjádřen obecnými syntaktickými principy daného jazyka. Ve svém slovotvorném popisu se nicméně zabývá již jen pojmenováními jednoslovnými. Štekauer naopak do svého slovotvorného modelu zahrnuje i pojmenování morfologicky jednoduchá, vzniklá konverzí, tj. pojmenování

vyplývající ze změny slovního druhu beze změny formy (např. *milk* — *to milk*, dosl. mléko — dojit). Vysvětluje to tím, že ve svém pojetí nevyžaduje, „aby nová pojmenování byla slovtvornými syntagmaty“ (Štekauer, 1998, s. 22, překlad autoři), tj. aby nová pojmenování měla komplexní morfologickou stavbu. Co považuje za zásadní, je vztah motivovanosti mezi novým pojmenováním a výchozím lexémem vybraným z lexikonu mluvčího.⁴

Z toho vyplývá, že oba vyjímají ze slovtvorby pojmenování vzniklá změnou významu beze změny formy na základě metaforické nebo metonymické souvislosti mezi pojmenovávaným pojmem a pojmem již v jazyce existujícím. Tímto tzv. sémantickým tvořením slov z jejich pohledu primárně nevznikají nová pojmenování, ale rozmnožuje se pouze počet významů slov existujících. Dokulil připouští i následný rozpad těchto vícevýznamových slov na homonyma, avšak tento rozpad již „není aktivním procesem tvoření slov, nýbrž výsledkem sémantického vývoje mnohoznačného slova za zvláštních historických podmínek“ (Dokulil, 1962, s. 21). Štekauer považuje vznik takových pojmenování za idiosynkratické změny probíhající v lexikálním modulu, a nikoli v modulu slovtvorném, který vytváří pouze plně pravidelná pojmenování.

V přístupu obou autorů k takovým pojmenováním však nacházíme určité vnitřní rozpory. Především je z onomaziologického hlediska východiskem vždy pojmenovávaný mimojazykový pojem a po jeho zpracování ve vědomí mluvčího dochází k samotnému aktivnímu procesu tvoření slov, u kterého konkrétní výsledná forma pojmenování je vždy jednou z možných variant. Jinými slovy se onomaziologie ze své podstaty nemůže omezit jen na určitou formu slov. V obou jazycích tak vznikají synonymní pojmenování pro stejné či podobné mimojazykové pojmy založené na stejném slovtvorném základu, avšak s rozdílnou morfologickou strukturou: v češtině jsou to např. *šídlatka* a *šídlo* (názvy pro hmyz založené na přibližné shodě s tvarem nástroje), v angličtině to mohou být *devil swallow*, *devilling*, *devil* (lokální názvy pro rorýse, dosl. ďábel-vlaštovka, ďábel-suffix, ďábel, založené na shodné — černé — barvě) nebo *emmet hunter*, *eten bird*, *emmet*⁵ (lokální názvy pro krutihlava, dosl. mravenec-lovit-suffix, mravenec-pták, mravenec, založené na metonymickém vztahu mezi ptákem a jeho potravou). Pojmenování *šídlo*, *devil* a *emmet* se tak liší od ostatních pojmenování (deriváty, kompozita a syntetická kompozita) pouze svou jednoduchou morfologickou strukturou.

Zdá se, že se tu z onomaziologického hlediska jedná pouze o nevyjádření onomaziologické báze slovtvorným formantem, což může být považováno za krajní případ ekonomičnosti formálního vyjádření. U těchto pojmenování je vyjádřen pouze onomaziologický příznak, a to buď metaforicky u příznaku jednoduchého (založeném na tvaru u *šídla* a barvě u *devil*), nebo metonymicky jako jen určující složka u složeného onomaziologického příznaku (*emmet*); srov. *emmet hunter*, u kterého jsou vyjádřeny všechny tři složky onomaziologické struktury, *eten bird*, u kterého je vyjádřena pouze určující složka příznaku a onomaziologická báze a *emmet*, u kterého je vyjádřena pouze složka určující.

4 To, že Dokulil takovou možnost nepřipouští, vychází z faktu, že v češtině konvertovaná pojmenování bez doprovodné změny formy neexistují.

5 *Emmet* a *eten* jsou anglické dialektové termíny pro mravence.

Pokud tedy Dokulil u pojmenování *hadice* uvádí, že se jedná o předmětný vztah mezi složkou určující a onomaziologickou bází, který je vztahem „podobnosti k něčemu: substance je určena tím, že je podobná jiné substanci“ (Dokulil, 1962, s. 36), vychází jeho analýza pojmového zvládnutí mimojazykové reality v mysli až z výsledné formy. Při důsledném rozboru vztahu mezi pojmovými kategoriemi nutně dojdeme k závěru, že se v tomto a podobných případech nejedná o vztah substance (předmětu, onomaziologická báze) k substanci, nýbrž k vlastnosti, tj. tvaru, která však není vyjádřená (ani vyjádřitelná) doslovně adjektivem, ale je ji nutné vyjádřit metaforicky, substantivem.⁶ Jedná se tedy o metaforu na úrovni slovtvorného základu, ke kterému byl posléze přidán slovtvorný formant. Využití metafory ve vyjádření slovtvorného základu tak má za následek, že se výchozí pojmová kategorie neshoduje s odpovídajícím slovním druhem (v našem případě vlastnost není vyjádřená adjektivem, ale substantivem). Záleží pak pouze na výběru slovtvorného typu, připustíme-li možnost abstrakce slovtvorného typu založené na řadě lexémů neměnicích výslednou formu, do jaké formy bude tento slovtvorný základ zasazen.

Jak bylo uvedeno výše, Dokulil charakterizuje dovršení vzniku nového slova jako lexikální jednotky gramatickým zformováním tohoto slova jako představitele určitého slovního druhu, kdy se uvnitř tohoto slovního druhu zařazuje k určitému flektivnímu paradigmatu. Nově vzniklé pojmenování tak dostává tvaroslovnou charakteristiku podle rysů onomaziologické báze. Toto přiřazení tvaroslovné charakteristiky k novému pojmenování podle typu onomaziologické báze však funguje i v případě, kdy onomaziologická báze není vyjádřena slovtvorným formantem, tj. u morfologicky jednoduchých pojmenování. Tak např. neživotné metaforické *šnek* (mechanická součástka stroje) získává novou, neživotnou, tvaroslovnou charakteristiku oproti fundujícímu, životnému, *šnek* (živočich). K tomuto přiřazení tvaroslovné charakteristiky dochází při každém vytvoření nové lexikální jednotky, a to i v případech, kdy se charakteristiky fundujícího a fundovaného slova neliší, srov. stejné paradigma u *šídlo* (nástroj) a *šídlo* (hmyz). Zařazením do nového flektivního paradigmatu se nově vzniklé pojmenování stává novou lexikální jednotkou a její vznik by tak měl spadat pod slovtvorbu.

Štekauer (1998, s. 22) vymezuje rozsah slovtvorby následovně: „Slovtvorba se zabývá *produktivními, pravidelnými a předvídatelnými* onomaziologickými a slovtvornými typy“ (kurzíva originál, překlad autoři). Nabízí se tu analogie s anglickou konverzí. Jak bylo uvedeno výše, Štekauer konvertovaná pojmenování, i když u nich nedochází ke změně formy, zahrnuje do slovtvorby (Onomaziologický typ V), neboť nová pojmenování v jeho koncepci nemusejí nutně být slovtvornými syntagmaty. Z toho vyplývá, že „východiskem není struktura *determinant-determinatum*; je to spíše vztah mezi motivujícím a motivovaným pojmenováním, to znamená, *vztah motivace*. Princip slovtvorné motivace znamená, že nové pojmenování je ve vztahu alespoň s jedním pojmenováním uloženým v lexikonu, prostřednictvím slovtvorného základu“ (Štekauer, 1998, s. 22, kurzíva originál, překlad autoři). Není tedy jasné, v čem jsou jazykové principy stojící za vznikem *devil* a *emmet* méně produktivní, pravidelné

6 Obecně řečeno, při percepci *hadice* nevidíme primárně hada, nýbrž její tvar, který následně musíme jazykově vyjádřit.

a předvídatelné než principy stojící za vznikem analogických, morfologicky komplexních pojmenování *devilling* a *devil swallow* nebo *eten bird* a *emmet hunter* či jednoslovných konvertovaných denominálních sloves *milk* (dojit) a *water* (zalévat). Rovněž je u nich jednoznačný vztah motivace, neboť nové pojmenování je ve vztahu s pojmenováním uloženým v lexikálním modulu prostřednictvím slovtvorného základu. Jediným rozdílem mezi metaforickými/metonymickými pojmenováními a konverzí je nutná změna slovního druhu u konverze. To se však také nejeví jako relevantní, protože i konvertovaná denominální slovesa bývají často metaforická, srov. *to parrot* (od papoušek, bezmyšlenkově něco opakovat) nebo *to pig* (od prase, přecpat se jídlem).

Představa, že morfologicky jednoduchá pojmenování s metaforicky či metonymicky vyjádřeným příznakem bez formálně vyjádřené onomaziologické báze nepatří do onomaziologického pojetí slovtvorby, vychází podle našeho názoru z přílišného důrazu na výslednou formu, a ne ze základních principů onomaziologie — vzniku pojmenování založeném na konceptualizaci mimojazykové skutečnosti a vztahu fundace mezi výchozím a novým pojmenováním. Zdá se, že se jedná o stejně aktivní, produktivní, pravidelný a předvídatelný onomaziologický slovtvorný proces jako procesy derivace či kompozice, ke kterým je tak další strukturní alternativou.

2.3.5 ONOMAZIOLOGICKÉ MODELŮ

Nyní se zaměříme na srovnání samotných onomaziologických modelů, které byly popsány výše. Z důvodu prostorového omezení se nebudeme zabývat všemi rozdíly, ale soustředíme se pouze na ty nejpodstatnější.

Jedním z hlavních rozdílů je, že Štekauer nerozlišuje typy onomaziologických kategorií, tj. mutační, modifikační a transpoziční, které jsou jedním z pilířů Dokulilovy koncepce, a všechna pojmenování klade na stejnou úroveň. Z toho vyplývá zejména jiné pojetí u pojmenování, které v Dokulilově koncepci patří do modifikační a transpoziční kategorie. Například tvorbu deminutiv Štekauer stále pojímá jako vztah onomaziologické báze a onomaziologického příznaku, kdy onomaziologickou bází je pojem evaluace skutečnosti (vyjádřené deminutivním sufixem) a samotný výchozí pojem je onomaziologickým příznakem, srov. *doggie* (pejssek), kde *dog* (pes) je onomaziologickým příznakem a *-ie* (deminutivní sufix) onomaziologickou bází (srov. Štekauer, 1998, s. 218). Toto pojetí, že Dokulilovy modifikační znaky jsou onomaziologickou bází, vysvětluje Štekauer na příkladu *greenish* (nazelenalý), kde sufix „-ish je onomaziologickou bází, protože jeho význam je mnohem obecnější (PŘÍBLIŽNOST) než význam *green*. Podobné úvahy se týkají deminutiv, jako je *duckling*. -ling (DEMINUTIVUM) je obecnější než *duck*“ (Štekauer, 2001, s. 21, překlad autoři). U Dokulila se tu o rozdělení na onomaziologický příznak a onomaziologickou bází nejedná, neboť v modifikačních kategoriích se pouze obohacuje daný pojem doplňujícím znakem (který je třeba odlišovat od onomaziologického příznaku). V Dokulilově pojetí onomaziologický příznak odlišuje daný pojem od dalších členů kategorie vyjádřené v onomaziologické bází, což není případ deminutivnosti, přibližnosti, srov. *starší* — *postarší* (Dokulil, 1962, s. 48), ani dalších modifikačních kategorií.

Dalším zásadním rozdílem v pojetí obou autorů je způsob, kterým je onomaziologické struktury přiřazována jazyková forma. V Dokulilově teorii je nejprve vy-

brán slovotvorný základ, vyjadřující onomaziologický příznak z onomaziologické struktury, a přiřazení slovotvorného formantu (afixu) záleží na tom, v rámci jakého slovotvorného typu, případně specifitějšího podtypu nebo obecnější slovotvorné kategorie, se pojmenování realizuje. Ve Štekauerově teorii dochází k přiřazení formy onomaziologické struktury na základě „principu přiřazení morfému k sému“ (Morpheme-to-Seme-Assignment Principle), v rámci kterého se ke každému sému vyjadřovanému podle vybraného onomaziologického typu přiřadí morfém (lexém nebo afix). Volnost výběru jednotlivých morfémů je vymezena vybraným slovotvorným a morfologickým typem, které dohromady tvoří slovotvorné pravidlo (srov. Štekauer, 2005, s. 13). To znamená, že pro každý jednotlivý prvek onomaziologické struktury, který chceme vyjádřit v rámci vybraného onomaziologického typu, samostatně vybíráme morfém s významem vymezeným sémem ze sémantické roviny, s tím, že kombinovatelnost není absolutní, ale je limitována slovotvornými pravidly (musí odpovídat existujícímu slovotvornému typu).

V obou teoriích se tedy přiřazování formy k onomaziologické struktury řídí výběrem slovotvorného typu. Slovotvorný typ funguje jako strukturální vzor, podle něhož se tvoří nová pojmenování. Co se ale zásadně liší, je podstata, jak slovotvorný typ vzniká. U Dokulila je slovotvorný typ dán abstrakcí z řady lexémů v lexikonu mluvčího, je tak „zobecněním „vnitřní formy“ slova, zobecněním jeho struktury a slovotvorného základu při zachování konkrétnosti formantu“ (Dokulil, 1962, s. 72). Toto zobecnění však může probíhat i na jiných, specifitějších rovinách. Ty jsou dány různou kombinací třech základních dimenzí slovotvorného typu (jednota onomaziologicko-slovotvorné struktury, jednota lexikálně gramatického charakteru slovotvorného základu a totožnost formantu ve všech jeho závazných složkách), s tím, že počet kombinací ještě značně narůstá vlivem vedlejších dimenzí, jako jsou např. roviny sémantických skupin nižšího řádu (názvy příslušníků povolání) či roviny příbuzných afixů. „Jistěže tyto kombinace nejsou všechny stejně důležité, nelze však vyloučit žádnou z nich nejen jako možnou asociační rovinu, ale ani jako přímou základnu tvoření nových slov“ (Dokulil, 1962, s. 74).

Dokulilovo pojetí slovotvorného typu do velké míry odpovídá konstrukčním schémátům G. Booije v jeho teorii Konstrukční morfologie (Construction Morphology),⁷ kde se slovotvorné vzorce považují za abstraktní schémata, která vycházejí ze zobecnění řady existujících komplexních slov se systematickým vztahem mezi formou a významem. Morfologické vzorce jsou chápány jako „konstrukční schémata, která vyjadřují zobecnění řad existujících komplexních slov a slovních forem a poskytují recepty pro tvorbu nových (forem) slov. Taková schémata jsou součástí hierarchického lexikonu se zobecněními na různých rovinách abstrakce [...]“ (Booij, 2010, s. 1, překlad autoři).

U Štekauera jsou slovotvorné typy součástí slovotvorných pravidel. Štekauer explicitně nespecifikuje, jestli jsou slovotvorná pravidla součástí lexikálního nebo slovotvorného modulu. Nicméně se dá usuzovat, že patří do modulu slovotvorného, neboť „onomaziologická teorie pracuje se slovotvornými pravidly, které tvoří/představují onomaziologické typy. Slovotvorná pravidla i onomaziologické typy jsou dány

7 Detailnější srovnání přístupů Dokulila a Booije jde nad rámec tohoto článku.

interakcí mezi onomaziologickou a onomatologickou rovinou“ (Štekauer, 2001, s. 3–4, překlad autoři). Je-li naše domněnka správná, pak slovtvorná pravidla nejsou na rozdíl od Dokulilova pojetí abstrahována z lexikonu, ale jsou součástí jazykové, slovtvorné kompetence mluvčích jako součást slovtvorného modulu.

Dalším rozdílem v pojetí obou autorů je role, jakou hraje osobnost mluvčího při výběru slovtvorného typu. Dokulil, jak již bylo řečeno, pojímá výběr slovtvorného typu jako abstrakci z řady existujících lexémů, čímž zdůrazňuje vliv jazykového systému a nebere v potaz roli jednotlivce. Štekauer výběr slovtvorného/morfologického typu chápe jako „kreativitu v mezích produktivity“ (*creativity within productivity constraints*, viz Štekauer a kol., 2005), což se dá chápat tak, že jazyk nabízí více strukturních možností, jak vyjádřit základní onomaziologickou strukturu, a kromě systémových omezení hraje při výběru nezanedbatelnou roli osobnost konkrétního mluvčího. Na výběr tak mají vliv i sociolingvistické faktory, jako jsou jazykové prostředí, ze kterého mluvčí pochází, jeho vzdělání (např. míra vzdělání se zdá mít vliv na transparentnost nových pojmenování, viz Štekauer a kol., 2005), věk, širě jeho slovní zásoby, životní zkušenosti apod.

3. PŘÍSTUPY BLANKA A KOCHA

Naprostojiné pojetí onomaziologických přístupů, které nejsou primárně zaměřené na slovtvorbu, ale stojí na pomezí mezi diachronní onomaziologií, lexikologií a slovtvorbou, představují práce Andrease Blanka (1997) a Petera Kocha (2001). Podstatou těchto přístupů je popis kognitivně-asociativních principů, které realizují pojem v jazykovém výrazu. Při pojmenování mimojazykové skutečnosti, pojmu, vybere mluvčí výraz, který vyjadřuje nejvýraznější rys tohoto pojmu, a tak zde ve výsledku proti sobě stojí na jedné straně pojem, který má být pojmenován, a na druhé straně lexém, který ho vyjadřuje. Lexiko-sémantické onomaziologické přístupy⁸ se ve svém pojetí zajímají zejména o sémantický vztah mezi těmito dvěma výchozími póly pro pojmenování.

V Blankově modelu začíná pojmenovací akt analýzou pojmu, který je třeba jazykově vyjádřit, a vytčením jeho salientních rysů, tzv. podpojmu (subconcepts). Nejvýraznější z těchto podpojmu, tzv. základní pojem (basic concept), který již v jazyce existuje jako slovo, pak slouží jako sémantický základ (basis) pro vytvoření slova nového. Významový rozdíl mezi základním pojmem a pojmenovávaným referentem se lexikálně propojí tzv. přidruženým základem⁹ (co-basis), který je vyjádřen afixem, v případě derivace, nebo dalším slovem, v případě kompozice. Vztahy mezi základním pojmem, společným základem a referentem jsou založené na třech asociativních principech: principu soumeznosti (contiguity), kontrastu (contrast) a podobnosti (similarity). O principu soumeznosti hovoříme, když jsou pojmy v metonymickém vztahu. Princip podobnosti je naproti tomu založen na kontinuu, kdy na jedné straně máme pojmovou shodu a na opačné kontrast.

⁸ Pod tento společný termín je řadí Fernández-Domínguez (2019).

⁹ Jedná se o překlad autorů. Pokud je nám známo, překlad výchozího anglického termínu ještě nebyl v česky psané literatuře použit.

Na základě těchto principů pak Blank popisuje jednotlivé slovtvorné procesy, tedy sufixaci, prefixaci, konverzi a kompozici (ostatní procesy, jakou jsou procesy krácení formy či míšení, podle něj do slovtvorby nepatří). U sufixace založené na principu podobnosti a kontrastu si je mluvčí vědom rozdílu mezi pojmenovávaným referentem a prototypem, ale přesto ho zařadí k prototypu daného pojmu. Odchylkami od prototypické reprezentace jsou tak u sufixace pojmy *MENŠÍ*, *VĚTŠÍ*, *HORŠÍ* a *LEPŠÍ/MILEJŠÍ* (příklady v daném pořadí mohou být deriváty italského *ragazzo* (chlapec): *ragazzino*, *ragazzone*, *ragazzaccio*, *ragazzuccio*). Příkladem sufixace založené na principu soumeznosti může být *AKTIVITA — PRODUKT* (*write — writing*) či *AKTIVITA — OSOBA* (*write — writer*) (srov. Grzega, 2002, s. 66). Všechny tři asociativní principy fungují také v případech prefixace.

V rámci kompozice Blank rozlišuje pět různých typů vyjadřujících kombinace asociativních principů mezi jednotlivými kompozitními bázemi. Např. Typ 1 je založen na principu podobnosti/kontrastu s prototypem dané kategorie spolu s principem soumeznosti. Příkladem je francouzské *wagon-lit* (lůžkový vůz, dosl. vagon-lůžko), kde tento druh vagonu není prototypickým vagonem (podobnost/kontrast) a lůžko je nejvýraznějším rysem tohoto druhu vagonu (soumeznost).

Konverzi pojímá Blank jako tzv. onomaziologickou rekatégorizaci, do které zahrnuje rovněž zpětnou derivaci (back-formation). Z jeho pohledu zůstává referent v onomaziologické rekatégorizaci stejný a mění se pouze slovní druh.

Na podobných principech je založen o něco propracovanější a komplexnější model Kochův (2001). Koch ho prezentoval jako model pro hledání pojmenování, ve kterém jde nad rámec slovtvorby, ve formě trojrozměrné matrice. Na horizontální ose leží kognitivně-asociační vztahy, které tvoří základ pro nové znaky a zahrnují identitu, soumeznost, metaforickou podobnost, taxonomickou podobnost, taxonomickou nadřazenost, taxonomickou podřazenost, taxonomický kontrast a koncepční kontrast. Vertikální osa představuje formální prostředky pro tvorbu pojmenování, a to jak synchronní, tak diachronní. Patří sem sémantická změna, polysémie, změna v čísle, změna v rodu, diateze, konverze, afixace, kompozice, lexikální syntagma a idiom. Třetí rozměr se týká tzv. lexikální stratifikace, využití slov domácího původu v kontrastu s výpůjčkami z jiných jazyků.

Všechny vztahy v Kochově modelu je možné vzájemně kombinovat, což vede k poměrně velkému množství možností pro vytváření nových pojmenování, z nichž ovšem ne všechny kombinace jsou ve všech jazycích možné.

4. ZÁVĚR

Přehled hlavních onomaziologických teorií představený v tomto článku lze také vnímat jako východisko pro další bádání (nejen) v oblasti onomaziologie. Podrobnější rozpracování a zasazení do onomaziologického modelu si totiž zaslouží i témata, která nejsou v rámci lingvistiky typicky spojovaná s onomaziologií, ale která jsou pro důkladný popis vzniku nových pojmenování relevantní. Mohli bychom je rozdělit do tří oblastí.

Do první oblasti patří témata, která v onomaziologickém modelu předcházejí vytvoření onomaziologické struktury, nebo jsou její součástí. Jsou to otázky spojené

s konceptualizací a kategorizací mimojazykové skutečnosti (např. pro kategorizaci přírodních organismů jsou relevantní práce Brenta Berlina, 1992, či Anny Wierzbické, 1996), s vlivem prototypů na způsob kategorizace pojmů (viz Rosch, 2002) a s rolí metonymie při vytváření onomaziologické struktury (viz Barcelona, 2003).

Druhou oblastí je způsob vyjadřování slovtvorného základu, vycházíme-li z Dokulilova pojetí, tj. otázka, jakým výchozím výrazem vyjádříme příznak z onomaziologické struktury, který je následně zasazen do určitého slovtvorného typu. Kromě doslovného vyjádření, což je vlastně jediná varianta v pojetí Dokulila i Štekauera, tak za pozornost stojí rozpracování možnosti vyjádření slovtvorného základu pomocí metafory či metonymie. Pro zapracování do teorie slovtvorby se u metafory jeví jako vhodné východisko pojetí obrazové metafory (image/resemblance metaphor, viz Lakoff, 1992; Ureña a Faber, 2010) a u metonymie to mohou být práce Antonia Barcelony (např. Barcelona, 2008). V principu tedy jde o témata propojující onomaziologii s kognitivní lingvistikou.

Třetí oblastí je další rozpracování pojetí slovtvorného typu, tj. vzorce, podle kterého je slovtvornému základu přiřazena konkrétní výsledná forma. Jak jsme již naznačili, jako vhodné se tu jeví provázání onomaziologického přístupu s pojetím konstrukční morfologie (viz Booij, 2010) a obecněji s otázkami v současné době aktuálními, spojenými s paradigmatickým pojetím slovtvorby (např. Van Marle, 1984; Blevins, 2016; Bonami a Strnadová, 2018).

Současné onomaziologické teorie slovtvorby popsané v příspěvku tak mohou představovat východisko pro propojení onomaziologického přístupu s aktuálními tématy kognitivní lingvistiky a paradigmatického pojetí slovtvorby. Základní princip onomaziologie, přístup od pojmu k formě, nabízí na tato témata jiný úhel pohledu a může přinášet řešení tam, kde jiné přístupy selhávají.

LITERATURA

- BARCELONA, A. (2003): On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. In: A. BARCELONA (ed.), *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- BARCELONA, A. (2008): The interaction of metonymy and metaphor in the meaning and form of "bahuvrihi" compounds. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 6, s. 208–281.
- BERLIN, B. (1992): *Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- BEARD, R. (1995): *Lexeme-Morpheme Base Morphology*. New York: State University of New York Press.
- BLANK, A. (1997): *Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen*. Tübingen: Niemeyer.
- BLANK, A. (2001): Words and concepts in time: Towards diachronic cognitive onomasiology. *Metaphorik.de*, 1, 6–25.
- BLEVINS, J. P. (2016): *Word and Paradigm Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BONAMI, O., STRNADOVÁ, J. (2018): Paradigm structure and predictability in derivational morphology. *Morphology*, Springer, s. 1–31.
- BOOIJ, G. (2010): Construction Morphology. *Language and Linguistics Compass*, 3, 1, s. 1–13.
- DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. Praha: ČAV.

- DOKULIL, M. (1986): III Tvoření slov. In: J. PETR a kol., *Mluvnice češtiny 1*. Praha: Academia.
- FERNÁNDEZ-DOMÍNGUEZ, J. (2019): The onomasiological approach. In: M. ARONOFF (ed.), *Oxford research encyclopedia of linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- GEERAERTS, D. (2002): The scope of diachronic onomasiology. In: V. AGEL — A. GARDT — U. HASS-ZUMKEHR — T. ROELCKE (red.), *Das Wort. Seine strukturelle und kulturelle Dimension. Festschrift für Oskar Reichmann zum 65. Geburtstag*, s. 29–44. Tübingen: Niemeyer.
- GRZEGA, J. (2002). Some thoughts on a cognitive onomasiological approach to word-formation with special reference to English. *Onomasiology Online*, 3, s. 55–81 [www.onomasiology.de].
- HORECKÝ, J. (1983): *Vývin a teória jazyka*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- HORECKÝ, J. a kol. (1989): *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda.
- JEDLIČKA, A. (1962): Základní práce o tvoření slov v češtině. *Naše řeč*, 45, 9–10, s. 298–305.
- KOCH, P. (2001): Bedeutungswandel und Bezeichnungswandel: Von der kognitiven Semasiologie zur kognitiven Onomasiologie. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 121, s. 7–36.
- LAKOFF, G. (1992). The Contemporary Theory of Metaphor. In: A. ORTONY (ed.), *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PANOCOVÁ, R. (2015): *Categories of word formation and borrowing: An onomasiological account of neoclassical formations*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- ROSCH, E. (2002): Principles of categorization. In: D. J. LEVITIN (ed.), *Foundations of cognitive psychology: Core readings*. Cambridge: MIT Press.
- ŠTEKAUER, P. (1996): *A Theory of Conversion in English*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- ŠTEKAUER, P. (1998): *An Onomasiological Theory of English Word-Formation*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- ŠTEKAUER, P. (2001). Fundamental Principles of an Onomasiological Theory of English Word Formation. *Onomasiology Online*, 2, s. 1–42 [www.onomasiology.de].
- ŠTEKAUER, P. (2016): Compounding from an onomasiological perspective. In: P. TEN HACKEN (ed.), *The semantics of compounding*, s. 54–68. Cambridge: Cambridge University Press.
- ŠTEKAUER, P., CHAPMAN, D., TOMAŠČÍKOVÁ, S. & FRANKO, Š. (2005): Word-Formation as Creativity within Productivity Constraints: Sociolinguistic Evidence. *Onomasiology Online*, 6, s. 1–55 [www.onomasiology.de].
- UREÑA, J. M., FABER, P. (2010): Reviewing imagery in resemblance and non-resemblance metaphors. *Cognitive Linguistics*, 21, 1, s. 123–149.
- VAN MARLE, J. (1984): *On the paradigmatic dimension of morphological creativity*. Dordrecht: Foris.
- WIERZBICKA, A. (1996): *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.

Petr Kos | Ústav anglistiky, FF JU | Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice
 ORCID ID: 0000-0001-8165-4302
 kos@ff.jcu.cz

Jana Kozubíková Šandová | Ústav anglistiky, FF JU | Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice
 ORCID ID: 0000-0002-2533-1274
 sandova@ff.jcu.cz